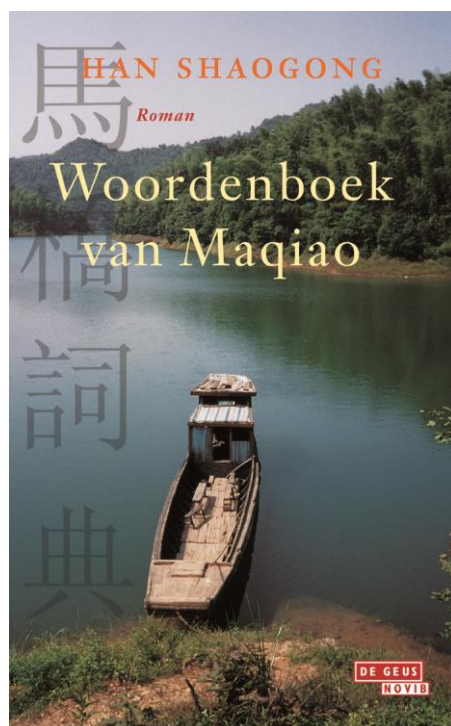

Mark Leenhouts

Woorden zijn wortels

Mark Leenhouts (1969) is vertaler van Chinese literatuur, recensent voor de Volkskrant en auteur van Aards maar bevlogen – Chinese literatuur van nu (De Geus 2008, herziene e-uitgave: 2015). ‘Woorden zijn wortels’ is hieruit een hoofdstuk dat hij voor VertaalVerhaal bewerkte. Hij vertaalde onder meer de klassieker Belegerde vesting van Qian Zhongshu en werkt aan een gezamenlijke vertaling van het achttiende-eeuwse De droom van de rode kamer, China’s grootste roman. In 2012 ontving hij de Nederlands Letterenfonds Vertaalprijs.

Omslagontwerp Robert Nix
Omslagillustratie © Mark Leenhouts

Woorden zijn wortels

Han Shaogong verzamelt woorden. Al vanaf de jaren zeventig, toen hij net als miljoenen zeventienjarigen door Mao op het platteland te werk werd gesteld om ‘van de boeren te leren’, probeert hij afwijkende woorden en uitdrukkingen uit de plaatselijke streektaal te vangen in een opschrijfboekje. Een linguïstische, etymologische interesse, zeker, maar ook iets meer dan dat. Zoals voor veel stadse scholieren opgegroeid onder het communisme (Han Shaogong is van 1953) was het platteland voor hem de eerste kennismaking met het ‘echte’, oude China. In de stad woedde de Culturele Revolutie, daar werd de oude cultuur met de grond gelijk gemaakt, bijna letterlijk: gebouwen, tempels, kunst en boeken werden vernield en bedolven onder een barre laag politieke ideologie. Het platteland bleef relatief ongeschonden, en de jonge tewerkgestelden meenden in de lokale gebruiken en geloven iets terug te zien van het China van voor de revolutie.

Door zijn talige blik keek Han Shaogong nog verder terug: hij ontdekte woorden die rechtstreeks uit klassieke gedichten leken te stammen en raakte zodoende op het spoor van de traditionele literatuur, die lang naar de achtergrond was gedreven door al het maoïstische formulewerk. Zijn ‘literaire wortels’ noemde hij het, in een beroemd geworden essay. Maar het was vooral de volstrekt andere denkwereld waarin hij terecht kwam, door uitdrukkingen en opvattingen die hem onder meer zeiden dat het aloude ‘wilde denken’ van het taoïsme in de dorpen nog springlevend moest zijn. In zijn verhalen uit die tijd getuigde hij geregeld van zijn verwondering over dit ‘andere China’, en de vreemde woorden die hem zo fascineren doken daar ook al af en toe in op, maar dat was allemaal nog niets vergeleken bij de grote roman die hij uiteindelijk geheel uit zijn gestaag groeiende verzameling zou optrekken: het in 1996 verschenen *Woordenboek van Maqiao*, dat ik tussen 2000 en 2002 vertaalde voor uitgeverij De Geus.

Het is een roman in de vorm van een woordenboek over het verzonnen plaatsje Maqiao, dat je als een miniatuur kunt beschouwen van het Zuid-Chinese platteland in de provincie Hunan – de plek waar Han Shaogong sinds zijn tewerkstelling altijd is blijven terugkomen. In honderdvijftien lemma’s, die aanleiding geven tot verhalen, portretten, herinneringen en bespiegelingen, vertelt Han vrijuit over de verbijstering en de associaties die de woorden bij hem oproepen. Het is bij uitstek een persoonlijk woordenboek. Zo verklaart hij zelfs onomwonden de liefde aan dialectwoorden die hem iets van het leven hebben laten zien waar standaardwoorden niet bij kunnen komen: is het Maqiaose ‘vervliegen’ geen adequate, elegante term voor sterven, en ‘gegriefde’ voor een teleurgestelde, verbitterde geliefde? Maar ook wijdt hij uit over de macht van woorden, over hoe bijvoorbeeld eufemismen je denkwereld kunnen beperken of hoe een achteloos uitgesproken banvloek je leven kan bepalen – het is, kortom, ook de relatie tussen taal en werkelijkheid die hij onderzoekt.

Juist dat persoonlijke en beschouwelijke karakter bood houvast bij de lastige taak die het vertalen van streektaal en dialect nu eenmaal altijd is. We hebben hier per slot van rekening te maken met een boek waarin de auteur zelf alles aan elkaar praat: Han is op elke pagina aanwezig en ‘legt alles uit’. Bovendien bleek al gauw dat hij meestal op zoek is naar woorden waaraan ook duidelijk een betoog valt vast te knopen; hij is niet domweg aan het beschrijven en catalogiseren. Dat kun je al zien aan een begrip als ‘gegriefde’ – een neologisme uiteraard, waarvan ik er wel meer heb moeten verzinnen. Neem ‘pangenoot’, voor een verwantschap die net weer wat anders is dan een huisgenoot, of ‘stadsvrees’, een aandoening verwant aan pleinvrees, maar enkel voorkomend onder boeren... Misschien zijn dat nog redelijk voor de hand liggende gevallen, maar ze leerden me wel dat ook elders Hans denktrant leidend, zelfs doorslaggevend, moest zijn, niet wat de diverse naslagwerken me konden vertellen. In één lemma las ik tot mijn vrolijke verbazing dat Han er hetzelfde dialectwoordenboek had bijgepakt dat ik had aangeschaft, maar daarin toch niet de betekenis had gevonden die volgens hem in Maqiao gangbaar was. Dat gaf ook de vertaler wat meer vrijheid.

Daarbij komt: in veel gevallen waren de woorden zelf niet het probleem. Een opvallend aspect van de roman is dat reguliere woorden in Maqiao geheel andere en soms zelfs tegenovergestelde betekenissen blijken te hebben. ‘Nuchter’ is dom en ‘suf’ is slim, ‘wetenschappelijk’ is lui, en ‘lui’ juist stoer... Ook wordt de streek bevolkt door ‘rijke bedelaars’, die alleen nog ‘voor de vorm’ bedelen, en ‘onaardige’ of ‘meelijwekkende’ vrouwen, waarmee juist de meest verleidelijke schoonheden worden bedoeld. Het is bijna een omgekeerde wereld die Han af en toe neerzet – waarbij ik het overigens wel mooi vond om te ontdekken dat de zesde of zevende betekenis van ‘nuchter’ in de dikke Van Dale ook ‘naïef, onnozel’ is! Deze omkeringen, die misschien wel de geest van het boek vormen, doen sterk denken aan zijn vroege verhalen. Daarin komt de ‘zoektocht naar wortels’ immers vooral naar voren als een verslag van persoonlijke verwarring. Het zijn vaak beklemmende verhalen over vervreemding en identiteitsverlies, met stadse personages die eerder lijken te verdwalen op het platteland dan dat ze er ‘thuiskomen’. In een van zijn bekendste teksten loopt een man met geheugenverlies – of droomt hij? – rond in een bergdorpje waar iedereen hem kent, terwijl hij zelf denkt dat hij er voor het eerst is... Bijna klassieke Chinese ‘wonderverhalen’ kun je het noemen, verkenningen van het schemergebied tussen schijn en werkelijkheid die wel wat weg hebben van de westerse fantastische literatuur – wat niet zo gek is, want Kafka kende en bewonderde deze oervorm van het Chinese proza.

Han mag zich in het *Woordenboek* dan wat meer als een echte onderzoeker opstellen, door zich in geschiedenis, poëzie en taalkunde te verdiepen, toch gaat hij de omgekeerde wereld uiteindelijk het liefst te lijf door verhalen te vertellen, verhalen waarin hij zelf in dialoog treedt met de personages die de woorden gebruiken en zodoende de lezer meetrekt in de aparte Maqiao-logica. Soms laat hij zich daarbij van zijn satirische kant zien:

het feit dat ‘wetenschappelijk’ in Maqiao ‘lui’ betekent, heeft bijvoorbeeld alles te maken met een eigenzinnige kluizenaar die het befaamde taoïstische ‘nietsdoen’, het niet-ingrijpen in de natuur, opvat als het aanhangen van twijfelachtige theorieën die hem het leven makkelijker moeten maken, zoals het zogenaamd wetenschappelijk verantwoord rauwe groente eten om gewoon niet te hoeven koken – tot grote hilariteit van de nuchtere dorpelingen. Maar mooier vind ik het wanneer Han nog dieper duikt in de dubbelzinnige gedachtewereld van Maqiao, die vaak veel weg heeft van het onbezorgde relativisme van Lao Zi en vooral de latere Zhuang Zi, die immers al speels aantoonde dat het nutteloze nuttig kan zijn, het kleine groot en het goede slecht – kortom, dat die armoedige categorieën van de menselijke rede soms tekortschieten om het leven te bevatten.

Deze verwantschap is niet toevallig: het meer spirituele taoïsme wordt over het algemeen gezien als een typisch Zuid-Chinese traditie, een tegenhanger van de noordelijke, praktische levensbeschouwing van het confucianisme. Zo hebben ze in Maqiao zelfs een eigen uitdrukking om het paradoxale gevoel aan te duiden dat je soms bekruipt als iets zowel het een als het ander kan zijn, als je niet een, twee, drie het antwoord op een dilemma weet: dat is een geval van ‘winterjasmijn, zomerjasmijn’, zeggen ze dan. In het Chinees ging het hier overigens om twee andere soorten jasmijn, die erg op elkaar lijken, maar in overleg met de Engelse vertaalster van de roman, Julia Lovell, die er gelijktijdig aan werkte, besloten we op deze manier de ambiguïteit te accentueren – tenslotte roept de jasmijnbloem bij de gemiddelde westerse lezer ook niet direct zulke duidelijke beelden op. Han vertelt in dit lemma hoe hij met die uitdrukking kennismakte toen hij op een gegeven moment zelf voor een ingewikkeld moreel vraagstuk kwam te staan. Hij probeert zich in de schoenen te plaatsen van iemand wiens zelfmoord het hele dorp voor raadsels stelt: een doorgaans onkreukbaar ambtenaar die na één onbenullig diefstalletje – een stuk vlees bij de slager – besluit niet meer met de schande te kunnen leven. Als Han zich afvraagt wat hij in ’s mans situatie gedaan had, merkt hij dat ook hém uiteindelijk een onontkoombaar gevoel van ‘winterjasmijn, zomerjasmijn’ overvalt. Even is hij één met de Maqiao-ers.

Dat Han zichzelf erin betreft is de kracht van het boek. Je volgt hem in zijn pogingen zich meester te maken van een vreemde omgeving. Hij pretendeert ook niet de wijsheid in pacht te hebben; als het nodig is maakt hij zelfs gebruik van zijn verbeelding om lacunes aan te vullen of te gissen naar onverklaarbare raadsels – en dat zegt hij er gewoon bij: ‘ik stel me zo voor dat ...’ Toch is zijn overtuigingskracht blijkbaar zo groot, zo vertelde hij me in 1997 in een interview voor *Het trage vuur*, dat hij verschillende brieven heeft ontvangen van taalkundigen en antropologen die hem bedankten voor de waardevolle inzichten die hij had aangedragen. Gniffelend zei hij me hoe hij hen moest teleurstellen dat lang niet alles in het boek even betrouwbaar is. Met een twinkeling in zijn ogen voegde hij eraan toe dat hij hun maar had niet

had verteld dat hij er zelfs een aantal zelfverzonnen woorden tussen had gestopt! Hij heeft zelfs mij, zijn vertaler, niet willen verklappen welke – op één na, dat ik uit piëteit geheimhoud.

Trouwens, ook de compositie van het *Woordenboek van Maqiao* had de specialisten kunnen waarschuwen dat ze hier niet met een gewoon woordenboek te maken hadden. Zo staan de lemma's niet in willekeurige volgorde, maar is er een zekere opbouw in waar te nemen, zodat er eerder een lange, episodische roman ontstaat, die veel weg heeft van de wijd uitwaaiende traditionele Chinese roman. Ook de gebruikelijke cyclische structuur van die romans heeft Han benut, en wel om zijn ambigue rol als buitenstaander in de vreemde omgeving nog eens te benadrukken. Zo is het eerste lemma van het boek in feite al een veelbetekenende opening, waarin hij vertelt hoe hij in Maqiao op een keer verdwaalde door een woord dat hij verkeerd had verstaan! En in het laatste lemma beschrijft hij nota bene zijn allereerste aankomst in het dorp, zodat de roman eindigt met de woorden: '... liep ik stap voor stap het onbekende in.' Het verhaal grijpt in zijn eigen staart, het mysterie blijft tot het einde toe, en over het einde heen, intact.

Als de schrijver na vijfhonderd pagina's woordenboek toegeeft nog altijd voor een onbekende taal te staan, wat kan zijn vertaler dan beginnen? Normaal gesproken geloof ik al niet zo in de noodzaak om voor de vertaling van een roman naar het gebied af te reizen waar hij zich afspeelt, en zeker voor dit verbeeldingrijke woordenboek over een niet-bestaand plaatsje leek het me aanvankelijk vruchteloos. Je krijgt misschien wel beelden bij de Chinese woorden, en die kunnen je soms een eindje op weg helpen, maar de Nederlandse woorden zul je er nooit vinden. Toch ben ik blij dat ik gegaan ben, naar het noordwesten van de provincie Hunan, waar Han Shaogong me ontving in het huis dat hij in 1999 heeft gebouwd op bijna precies de plek waar hij dertig jaar eerder door Mao tewerk was gesteld.

En zo kreeg ik, die zomer van 2001, al meteen een van de eerste paradoxen à la Maqiao voorgeschoteld. Mao's campagne om scholieren niet naar de universiteit maar naar het platteland te sturen was kennelijk niet alleen maar absurd of nutteloos geweest. Toen we met de auto de plaatjes en plekken bezochten die samen Maqiao in het boek hadden gevormd, wees Han me de uitgestrekte theevelden en zei met een mengeling van trots en nostalgie: 'Hebben wij scholieren aangelegd, vroeger was hier niets, alleen maar zandgrond, door ons ontgonnen.' Tegenwoordig staat er bovendien een school voor de hele regio en bouwen ook schrijversvrienden van Han er tweede huizen, zodat het er bijna een soort Frans platteland vol literaire eremieten wordt. Zo'n langdurige liefde voor het platteland had Mao vast niet van de door hem zo verfoeide intellectuelen verwacht.

Toch is Han een uitzondering onder deze vrijwillige ballingen, weinig andere zullen immers zoals hij door het dorp kunnen lopen en door alle kinderen worden aangesproken als 'opa Han' – aan een woord als dat te horen heeft hij hier wel degelijk wortels. Dankzij opa Han waren we overigens bij alle

huizen in de bergen welkom om onze lange wandelingen in de hete zon te onderbreken voor thee. Toen we in een van die aangenaam koele woningen zaten uit te rusten vroeg ik voor de vorm toch maar eens of er in het moestuintje misschien een bepaald gewas groeide, een soort kruising tussen een komkommer en een kalebas die ik maar niet vertaald kon krijgen, omdat ik er nog nooit een had gezien. Het kleine meisje dat me thee had gebracht kreeg van haar moeder de opdracht haar oudere broertje te gaan roepen om zo'n ding voor me te halen.

Ondertussen nam ik een slok van de plaatselijke gemberthee met sojabonen en sesamzaadjes, die precies beantwoordde aan mijn voorlopige vertaling in de meegebrachte kladversie van *Woordenboek van Maqiao*. 'Lekker zoet!' zei de moeder aanmoedigend. Ik proefde de scherpe smaak van de gember en het zout van de bonen en de zaadjes, was eerst verbaasd maar herinnerde me toen dat Han in zijn boek schrijft dat de mensen van Maqiao alles wat lekker is 'zoet' noemen, of er nu suiker in zit of niet. Ik lachte, en op hetzelfde moment kwam het meisje binnen met een groter meisje, dat iets pompoenachtigs in haar hand had. 'Dit is haar oudere broertje', zei de moeder. Ik staarde het meisje secondenlang bedremmeld aan en toen wist ik het weer: in Maqiao is je 'oudere broertje' je grote zus, je 'oompje' je tante, enzovoort – alle aanspreekvormen voor vrouwen zijn het verkleinwoord van de mannelijke vorm, alweer zo'n typische omdraaiing. Ik keek opzij naar opa Han: weer die twinkkelende ogen van hem. Ik begreep wat hij wilde zeggen. Ik had het nu ook aan den lijve ondervonden, een paar luttele woorden hadden me ook even ondergedompeld in de omgekeerde wereld van Maqiao, me teruggebracht bij de wortels van zijn boek. Ik wendde me weer naar de vrouw des huizes en zei knikkend: 'Lekker zoet!'